

ŞERİF MARDİN • Türk Modernleşmesi

İletişim Yayınları 139 • Şerif Mardin Bütün Eserleri 9
ISBN-13: 978-975-470-144-9 • ISBN-13: 978-975-470-057-2 (Tk. no.)
© 1991 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-25. BASKI 1991-2017, İstanbul
26. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Hasan Deniz

DÜZELTİ Serap Yeğen

DİZİN Fırat Deniz

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ŞERİF MARDİN

Türk Modernleşmesi

MAKALELER 4

DERLEYENLER

Mümtaz'er Türköne / Tuncay Önder

ŞERİF MARDİN 1927 yılında İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde başladığı orta öğrenimini ABD'de tamamladı. Stanford Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü mezuniyetinin ardından lisansüstü eğitimini John Hopkins Üniversitesi'nde yaptı. 1954'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne asistan olarak giren Şerif Mardin, doktorasını "Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları" konulu teziyle Stanford Üniversitesi'nde tamamladı. 1964'te doçentliğe, 1969'da profesörlüğe yükseldi. 1973'te geçtiği Boğaziçi Üniversitesi'nde siyaset bilimi ve sosyoloji dersleri verdi. Yine, ABD'de Columbia ve California, İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak dersler verdi. Washington D.C.'deki American University Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı ve aynı üniversite bünyesinde faaliyet gösteren İslâmi Araştırmalar Merkezi'nin başkanlığı görevini yürüttü, aynı zamanda Sabancı Üniversitesi'nde öğretim görevliliğine devam etti. Mardin, 6 Eylül 2017'de hayatını kaybetti. Mardin'in yayımlanan kitapları şunlardır: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (1964), *Din ve İdeoloji* (1969), *İdeoloji* (1976), *Türkiye'den Toplum ve Siyaset* (Makaleler derlemesi, 1990), *Siyasal ve Sosyal Bilimler* (Makaleler derlemesi, 1990), *Türkiye'de Din ve Siyaset* (Makaleler derlemesi, 1991), *Türk Modernleşmesi* (Makaleler derlemesi, 1991), *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (1989) [*Bediüzzaman Said Nursi Olayı / Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim* (1992)], *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962) [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (1996)] *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* (Makaleler derlemesi, 2011).

İÇİNDEKİLER

BATICILIK	9
Batılıcılığın İlk Devresi.....	9
II. Mahmud Dönemi ve Tanzimat'ın İlanı.....	11
1856 Islahat Fermanı.....	14
II. Abdülhamid Dönemi.....	15
II. Meşrutiyet Dönemi.....	16
Atatürk ve Batıcılık.....	17
Atatürk'ün Ölümünden Sonra Batıcılığa Karşı Tepkiler.....	18
TANZİMAT'TAN SONRA AŞIRI BATILILAŞMA	21
Sonuç.....	75
19. YÜZYILDA DÜŞÜNCE AKIMLARI VE OSMANLI DEVLETİ	81
“Hürriyet” Kavramının Gelişmesi.....	84
Yeni Osmanlılar Hareketi.....	86
İslâmcılığın Ortaya Çıkışı.....	90
II. Abdülhamid Devrinde Milliyetçilik.....	94
Jön Türkler.....	96
İttihat ve Terakki.....	97

OSMANLI BAKIŞ AÇISINDAN HÜRRİYET	101
Giriş.....	101
Osmanlı “Zimnî” Sözleşmesi.....	106
“MECELLE”NİN KAYNAKLARI ÜZERİNE	
AÇIKLAYICI NOTLAR	121
Ticaret Mahkemeleri.....	122
Ceza Kanunu.....	127
“Mecelle”.....	131
TÜRKİYE’DE İLETİŞİMİN MODERNLEŞMESİNİN	
ERKEN BİR SAFHASI ÜZERİNE BAZI NOTLAR	141
TÜRKİYE’DE MUHALEFET VE KONTROL	175
Türk Tarihi ve Siyaset.....	177
Küçük Gelenek.....	184
Kurumlaşma ve Muhalefet.....	187
TÜRKİYE: BİR EKONOMİK KODUN DÖNÜŞÜMÜ	193
Gelir Dağılımı Kalıplarının Karşılaştırılabilirliği.....	195
Fırsat Alanı.....	203
Geleneksel Osmanlı Ekonomisi.....	205
Cumhuriyetin Deneyimi.....	221
Eğitim.....	228
TÜRK DÜŞÜNÇESİNDE BATI SORUNU	237
Batı’nın “Hunharlığı”.....	238
Yapısal Nedenler.....	241
Sorumlu Avı.....	242
Değişiklik Kavramı.....	244
Faydalı Fakat Yetersiz.....	245

Bağımsız Makaleler	247
TÜRKİYE'DE GENÇLİK VE ŞİDDET	249
Geleneksel Kültürün Yapısal Kalıntıları.....	259
Küçük Kültürün Unsurlarının Ortadan Kaldırılması.....	270
Geleneksel Seçkin Eğitiminin Yeniden Kurulamaması.....	276
Altüst Olmuş Bir Kültür.....	282
TÜRK TARİH YAZIMINDA SON EĞİLİMLER	289
KÜLTÜR VE KÜTLE	295
KÜTLE VE DEMOKRASİ EĞİTİMİ	301
İSTİKBALİMİZDEKİ KÜTLE PROBLEMLERİ HAKKINDA	307
POLİTİKANIN İNANÇ MUHTEVASI	313
DEVİRİMİZDE ÂMME FELSEFESİ	319
YENİ BİR ÜTOPYA	237
TÜRKİYE'DE ORTA SINIFLARIN ÜÇ DEVRİ	335
NASIL BİR TOPLUM İSTİYORUZ?	341
TÜRKİYE'DE İRKÇILIK	347
GÖRKEMLİ YAPILAR – KÜÇÜK YAPILAR	355
“Devlet Mitosu”.....	356
Aldatıcılık Nerede?.....	357
Plan, Sendikalar ve Eğitim.....	358
Ya Aile?.....	359
DİZİN	361

BATICILIK*

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikirsel bileşimini erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşım. Bu görüş bazen ılımlı bir biçimde ortaya çıkmış, bazen çok köktenci –geleneksel kültür öğelerimizi eleştiren ve karşısına çıkan– boyutlar kazanmıştır. Ancak, sözcüğün kendisi daha çok Batı'yı her hususta örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanılmıştır.

Baticılığın İlk Devresi

Osmanlı İmparatorluğu, Batı uygarlığı adını verebileceğimiz kültür bütünüyle hiçbir zaman ilişkisini kesmemiştir. Ne var ki, imparatorluğun yükselme devrinde, Osmanlılar, kendi uygarlıklarını Batı'ninkinden üstün saymışlar, Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi bir sorun olarak ortaya çıkmamıştır. İmparatorluğun gerilemeye başlamasıyla,

(*) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 1, (İstanbul, İletişim Yayınları, 1983), s. 245-250.

niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozulduğu ileri sürülerek, daha sonra belki de yüzeyleşen bir tutumla Batı'nın askerî üstünlüğü gösterilerek cevaplandırılmıştır. Bugün, yapılan araştırmalardan bu tür aramaların Osmanlı sivil bürokrasisinde (kalemiyye) şekillenmiş olduğunu anlamaya başlıyoruz. Böylece, daha 18. yüzyıl başlarında, Batı'nın askerî kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirilebileceği önemli bir devlet sorunu olmuştur. Bu düşünceler, III. Ahmet zamanında (1703-1730), bilhassa 1720'lerden sonra, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (1718-1730) desteğiyle teşvik görmüştür. Batıcılığın bu ilk devresinde Batı'nın askerî teknolojisinin savaşta rolü ve savaşın sonucunu kısmen Tanrı'ya bırakma şeklindeki köklü inanç tartışılmıştır. Zamanla (1780'lerde) bunun karşısında, savaşta en çok teknolojinin sonuç vereceği görüşü belirecekti. Gerilemeyi "din bütünlüğü" nün yitirilmesine bağlayan biraz farklı görüşlerse bir kısım ulema arasında ortaya çıkmıştır.

İlk Tepkiler: III. Ahmet devrinde Batı'dan gelen bir mülteci, İbrahim Müteferrika, basın sanatını Osmanlı İmparatorluğu'na getirmiş, Batı'nın askerî eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgilere imparatorlukta önem verilmeye başlanmıştır (*Müteferrika, Usûl ül-Hikem fi Nizam ül-Ümen, 1731*). Gene bu yıllarda Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Nişli Mehmet Ağa gibi devlet katında görevli kimseler Avrupa'nın "ahvali"ni öğrenmeye çeşitli başkentlere elçi olarak gönderilmişlerdir. Öte yandan, Batı uygarlığının kişinin refahına yönelik değerleri Osmanlı idareci sınıfına sızmıştır (Lale Devri). Bu yaşayış tarzını bir üst kesitin imtiyazı ve aynı zamanda mahalli kültürün kösteklenmesi olarak algılayan İstanbul'un alt ve orta sınıfları, devletin bu sırada ortaya çıkan zaafı karşısında yeniçerilerle ve sadrazamın düşmanlarıyla birleşerek ayaklanmışlardır (Patrona isyanı). Batı'yla ku-

rulan ilişkileri halkın yararlarının unutulması olarak değerlendiren, Osmanlı toplumunun içinden kaynaklanan bu itiş cumhuriyet devrine kadar sürecek olan Batılılaşma ile birlikte gelen bir etki-tepki mekanizmasının ilk örneğini teşkil eder. [Diğer örnekleri: Kabakçı İsyanı (1807), kısmen bir Nakşibendi şeyhinin teşvikiyle şekillenen Kuleli Vak'ası (1859) ve 31 Mart (13 Nisan) 1909 Hareketi.]

Batı'nın askerî kuruluşlarından örnek alma çabaları I. Mahmud (1730-1754), I. Abdülhamid (1774-1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789-1807) hızlanmış fakat geleneksel Osmanlı kültürünün tepkisi ve geçimleri tehlikeye girenlerin birleşen akımlarıyla bir daha sekteye uğratılmıştır. Batı'da sürekli Osmanlı elçiliklerinin kurulması bu devreye rastlar. Avrupa'yla ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı'da görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı'nın genel bir "model" olarak kullanılmasına dayanan "düzeltme" (tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır.

II. Mahmud Dönemi ve Tanzimat'ın İlanı

II. Mahmud (1808-1839) kendinden önce gelen reformcuların kötü tecrübelerini göz önünde tutarak askerî yeniliklere karşı bir odak noktası oluşturan yeniçerileri topa tutmuş, bu piyade kuruluşunu lağvetmiş ve III. Selim zamanında ortaya çıkan çağdaş askerî birlikleri ordunun esas birimleri haline getirmiştir. Batı'nın yalnız askerî kuruluşları sayesinde yükselmediği, bunları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de imparatorlukta yaratılması gerektiği III. Selim zamanından beri biliniyordu. II. Mahmud devrinin sonlarına doğru Batı'da görevli bulunan Osmanlı elçileri Batı'nın yeni bir özelliğini keşfettiler. 18. yüzyıl Av-

rupa'sında bazı krallar tebaanın verimliliğini artıracak bir koruyucu tedbirler bütününe devletin olağan bir politikası haline getirmişlerdi. Krali otoritenin bir temsilciler meclisiyle paylaşılmadığı ülkelerde bile millî devlet kurmak isteyen hükümdarlar tebaanın mülkiyet haklarının garanti altına alınmasının zorunluluğunu anlamışlar, eğitimi halka yaymanın kendilerine getireceği faydayı algılamışlardı. Millî devletlerin kurulmasına ve orta sınıfların güç kazanmasına paralel yürüyen bu politika, aynı zamanda millî bütünlük kurmayı ve feodalizmden kalan imtiyaz “cep”lerini temizlemeyi amaçlıyordu. Bu idare sistemine sonradan “aydın despotizmi” denmiştir. O zamanlar Avrupa’da yeni gelişmekte olan devlet bilimlerinde ise bu ögelere “kameralizm” adı veriliyordu. “Tanzimat” olarak bildiğimiz, 1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanı ile başladığı kabul edilen yenilik hareketi, büyük çapta “kameralizm”den esinlenmiştir. Kameralizmin uygulanmasını görenek Batı’nın özünü burada arayanlar arasında Avusturya Büyükelçisi Sadık Rifat Paşa’yı ve Tanzimat’ın mimarı Londra elçiliğinde, dışişleri bakanlığı ve sadrazamlıkta bulunan Mustafa Reşit Paşa’yı saymak gerekir. Kameralizmin bu devlet adamlarına belki en cazip gelen tarafı, Osmanlı İmparatorluğu gibi dağılık bir ülkeyi birleştirici bir görüntü getirmesiydi. Osmanlı devlet adamları millî çapta idari, hukuksal ve iktisadi tedbirlerle Osmanlı İmparatorluğu’nda yüksek sayıda yer alan kültür birimlerini “eritebileceklerini” bir “Osmanlılık” şuurunu yaratabileceklerini sanıyorlardı. Uzun vadede bu amaç gerçekleşemedi, fakat Batılı millî devletin birçok kurumu bazen özünü yitirmiş olarak imparatorluğa yerleşti (örneğin yeni bir millî eğitim sistemi, yeni bir yargı mekanizması, yeni bir idari sistem). Tanzimat Türkiye’sinde Batı’ya karşı bir tepkinin ortaya çıkması, Avrupa devletlerinin dış politikasının çok zaman Osmanlı İmparatorluğu’nu sömür-

düğü ya da kendi menfaatleri için bir araç olarak kullandığı algısının doğurduğu hayal kırıklığına bağlanabilir. Gerçekten de Tanzimat'ı başlatanların çok iyi anlamadıkları bir husus çeşitli devletlerin birbirleriyle ticaret alanında amansız bir savaşa girmiş oldukları ve 19. yüzyıl ilerledikçe “emperyalizm” adını verdiğimiz kapsayıcı politikayı da –bu adı kullanmadan– daha çok benimseyecekleriydi. Osmanlıların 1838’den itibaren çeşitli devletlerle imzaladıkları ticaret anlaşmalarında olduğu kadar tarım ve endüstri politikalarında kendi çıkarlarını koruyamamaları Batı’ya olan tepkilerinin bir yönünü oluşturur.

Tanzimat’ın, Mustafa Reşit Paşa (ve onu izleyen Ali Paşa ve Fuad Paşa) gibi kurucuları, Batı’nın askerî ve idari yapısını Osmanlı İmparatorluğu’na aktarırken Batı’nın günlük kültürü de ikinci defa etkin bir biçimde imparatorluğa girmişti. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlar arası ilişkiler “Avrupalı” olmuştu. Osmanlı tutucu tarihçisi Cevdet Paşa, bu hayat değişikliğinin eski Osmanlı değerlerini nasıl kösteklediğini anlatır. İlk ve ikinci kuşak Tanzimatçılara karşı sistematik eleştirilerse ancak 1860’larda başladı. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki bu eleştiriciler grubuna “Yeni Osmanlılar” adı verilmiştir. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir “üst tabaka” meydana getirdiklerini, kendi kültürlerini kösteklediklerini (şeriatı unuttukları) ve ancak yüzeysel anlamda “Batılı” olduklarını ileri sürdüler. Tanzimatçıların –Yeni Osmanlılara göre Batı’nın “ruhu”nu oluşturan– hürriyetçi ve parlamenter eğilimleri anlamadıkları da yüzlerine vuruluyordu. Bu yıllarda Batı hakkındaki bilginin artması ve yayılması, Yeni Osmanlıların önemli bir rol oynadıkları, Osmanlı gazeteciliği yoluyla olmuştur. 1862’de İbrahim Şinasi tarafından kurulan ve daha sonra Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların devraldıkları *Tasvir-i Efkâr* Os-

manlı aydınları arasında siyasi bilincin genişlemesinde birinci derecede bir rol oynamıştır.

1856 Islahat Fermanı

1860'larda şekillenen bu eleştirilerin ortaya çıkmasında belki en etkili gelişme, Islahat Fermanı adını verdiğimiz organik (anayasal) belgenin ilanıydı. Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ikinci bir aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı (1856), devletin güttüğü politikaya karşı önemli tepkiler yarattı. Islahat Fermanı, o zamana kadar "millet-i hâkime" olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir "Osmanlı" vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu. Müslüman tebaanın tepkisine paralel olarak onlardan sonra "birinci" sırayı işgal eden Rumlar da bu sırayı kaybettiklerine üzüldüler. Fakat bunun yanında, az sonra Islahat Fermanı'nda yüzeyde amaçlanan "beraberliğin" tersine çevrildiği, gayri Müslimlerle yabancıların kendilerine sağlanan hukuksal imkânları (malî kaynaklar, organizasyon bilgileri ve Batı diplomatik desteği sayesinde) Müslüman tebaayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü. Bundan sonraki Türk düşünürlerinin çoğu bu iktisadi gelişme farkını Batı'ya verilmiş ödünlerin sonucu saymışlardır. Yeni Osmanlılar, aynı zamanda, Ali Paşa gibi Tanzimatçıların, şeriatın alanını küçülten uygulamalarını yermişler, parlamentarizm için *fıkhi* "tükenmez ve ihmali hiçbir surette caiz olmayan bir kaynak" olarak göstermişlerdir (Tanpınar, 1956, 123). Bu tepki, geleneksel sistemi savunan Cevdet Paşa gibi kişilerde daha sistematik bir biçim almıştır. Bu yıllarda anlatılanın tamamen aksine giden bir akım da görülebilir: 1870'lerden sonra, Batılılığın parça parça alınması mümkün olmayan bir bütün olduğu fikri Saffet Paşa gibi devlet adamlarınca açık olarak ifade edilmiştir.